

Др ГЕРХАРД А. РИТЕР,
редован професор универзитета у Минхену

НАСТАНАК И РАЗВИТАК СОЦИЈАЛНЕ ДРЖАВЕ, ДРЖАВЕ БЛАГОСТАЊА У НЕМАЧКОЈ У МЕЂУНАРОДНОЈ ПОРЕДБИ*

Настанак и развој социјалне државе, државе благостања, као универзалне тенденције модерних индустријских друштава, догађаји су од централног значаја, али их је историјска наука досад у знатној мери запостављала. То је сасвим супротно од великог интересовања које су историчари показивали, на пример, за настанак и карактер основних права, правне државе, националне државе или државе –моћи. До сада су се истраживањима о социјалној држави готово искључиво бавили социолози и стручњаци за политичке науке.¹ При томе су недвосмислено у првом плану стајала квантативна истраживања о обиму социјалних давања и узроцима њиховог раста, као и о правном регулисању социјалног осигурања и његовом развоју после 1945. године. У ужем смислу историјска питања о предисторији и раној историји социјалне државе, континуитетима и прекидима развоја од старијих облика старања о опстанку до модерног система социјалне сигурности једва да су истраживана. У великој мери игнорисано је и питање о улози личности, идеја социјалних и економских снага, као и о конкретном економском, социјалном и политичком контексту значајног развоја. Разлике у карактеру модерних система социјалне сигурности, које углавном треба објашњавати историјски, једва да су досад биле тематизоване, а дејства нових система на живот појединих људи мало анализирана. У домену радних односа, важност елемента социјалне државе, компаративно изучавање се бавило практично само временом после другог светског рата. Пред историчарем се, дакле, пружа пространо, неузорано поље, можда би се чак могло рећи, још неистражена златна жица која истраживачу обећава обилан принос.

Али, та тема није занимљива само с академског гледишта. Она је и од непосредно актуелног интереса. У источно-европским земљама, а особито у НДР у којој се последњих година толико ствари покренуло, преовладало је мишљење да социјалистичка диригована или планска привреда омета развој економских снага и да је треба заменити облицима тржишне привреде. Но, у исто време и даље опстоји жеља да се очувају социјалне тековине и да се не излаже једном необузданом *laissez-faire* капитализму. У тој ситуацији

* Предавање одражено у Културном и информационом центру Савезне Републике Немачке у Београду 23. маја 1990. године.

поставља се питање да ли социјална тржишна привреда или спој социјалне државе и државе благостања са тржишном привредом представља алтернативу која повезује управљање економијом путем тржишта с обезбеђењем социјалних права грађана.

I

У средишту мог предавања биће немачки развој, који ћу упоредити с међународним. У свом предавању говорим о социјалној држави и држави благостања. Социјална држава је појам који се обично употребљава у Немачкој, док се у међународној језичкој употреби, полазећи од Велике Британије, од четрдесетих година, пробио појам држава благостања. Лично, сматрам појам социјална држава прецизнијим, јер избегава подсећање на патерналистичку политику благостања апсолутистичких држава, које садржи појам држава благостања за континенталну Европу. Поред тога, британска држава благостања која се развила на темељу Беверицова плана после 1942. године, није била модел свих модерних држава благостања.

Појам „социјална држава” допушта више него појам држава благостања да се узме у обзир целокупна област радних односа и најразличитије форме саодлучивања радника. Модерни системи којима се они регулишу, имају заједнички историјски корен у тзв. „социјалном питању”, које се покренуло од прве пловине XIX века. При томе је социјално питање обухватало како социјалне проблеме које са собом повлачи индустријализација, тако и настанак радничког покрета за заступање посебних интереса радника.

Под појмом социјалне државе, који у Немачкој сеже уназад до XIX века и који је у формулисању „социјалне савезне државе” или „социјалне правне државе” утврђен члановима 20. и 28. нашег Устава, подразумева се данас у Савезној Републици Немачкој држава која дејствује у циљу поправљања правног статуса и животних услова својих грађана и притом истиче посебно следеће циљеве:

1. Социјална држава пружа помоћ против сиромаштва и беде и побољшава социјалне животне услове. Најважнија средства за то су социјално осигурање за већину грађана и социјална помоћ за оне који оскудевају. При том у низу земаља битну улогу има пружање социјалних услуга од стране државе, као нпр. здравствене службе.

2. Социјална држава покушава да доведе до веће једнакости своје грађане умањујући разлике благостања и зависности радника од послодаваца.

3. Социјална држава се труди да побољша правни положај својих грађана одредбама о заштити радника и укључивањем основних права у Устав.

Демократску социјалну државу карактерише противуречност између капиталистичке економије којом владају закони тржишне привреде, на једној страни, и крупног друштвеног сектора на другој, који се регулише од стране државе, али и кроз приватне добротворне организације. Супротност између државе и друштва се не укида у демократској социјалној држави. Напротив, дијалектика између „социјалне одговорности државе на једној, и социјално условљене аутономије друштва на другој страни” су конституенти за модерну социјалистичку државу.² Принцип индивидуалне и колективне самопомоћи игра, дакле, одлучујућу улогу.

Појам социјалне државе подразумева псебан облик демократије, и по мом мишљењу је шири и прецизнији него појам државе благостања. Међутим, постоје веома различите националне карактеристике социјалне државе, како у систему социјалне сигурности, у улози аутономних организација при регулисању радних односа, тако и у мери утицаја који врши државна или комунална бирократија.

II

Желео бих најпре начинити неколико напомена о пореклу социјалне државе и о њеном историјском развоју. Социјална држава је одговор на све већу потребу регулисања социјалних и економских односа који због индустријализације и урбанизације постају све сложенији. То је постало потребно, између осталог, и због све мањег значаја традиционалних облика старања о опстанку од стране породице и других установа, као нпр. еснафа, али и услед заоштравања класне супротности. Циљ је да се гарантовањем социјалне сигурности, једнакости и политичко-социјалног одлучивања интегрише становништво, а да се постојећи политички, економски и социјални системи кроз процес сталног прилагођавања истовремено стабилизују и постепено измене. Социјална држава води изједначавању животних услова, она истиче тенденције ка централизовању и једнакости. Концепт социјалне сигурности надовезује се на предеманципаторну старију идеју старања о покорним поданицима. Као што социјална држава може да створи средства за смањивање социјалне зависности и за увећавање реалне слободе слободом од оскуице, може да буде и злоупотребљена у циљу пооштрене контроле над појединцем. У двојству старања и партиципације, у амбивалентности њених функција и дејстава леже тако истовремено ограничења и шансе социјалне државе.

У развоју модерне социјалне државе пионирску улогу одиграла је Немачка Царевина створена 1871. године, уводећи по први пут релативно обимно обавезно државно социјално осигурање у случају болести, удеса, старости и инвалидности, осамдесетих година XIX века. Дубљи узроци, политичке снаге, идејне традиције и конкретни мотиви који су довели до стварања првог модерног система социјалне сигурности на свету, не могу се овде износити детаљно. Они леже у старијим предеманципаторским традицијама државе благостања, интервенционистичкој пракси и снажном престижу државне бирократије, слабостима политичког и економског либерализма, као и у идејама индивидуалне и колективне самопомоћи. Уз њих долазе узроци социјално-реформаторских традиција у немачком католицизму и у деловима буржоазије. Али, и у кризи превладаног старања о сиротињи. Настојање Бизмарка да социјалним концесијама умири политички веома рано мобилисано радништво Немачке и тиме да стабилизује државни и друштвени поредак, у значајној мери је допринело стварању немачког социјалног осигурања. Преко њега Бизмарк, ипак, није постигао свој непосредни циљ, слабљење социјалдемократије и социјалистичких слободних синдиката, већ је ојачао раднички покрет. Но, социјално осигурање је на дуги рок потпомогло процес постепене интеграције радника у државу и друштво, међутим, не изван, већ управо преко њихове организације.³

Тридесетих година, после увођења социјалног осигурања у Немачкој јавила су се осигурања против удеса и болести у већини држава западне, средње и југоисточне Европе.⁴ Ренто осигурање, по својим трошковима и последицама најтеже израчунљиво и најиновативније дело осигурања, уведено је поступно у ствари ван Немачке тек после 1910. године. Поред немачког модела обавезног државног осигурања, у Великој Британији, Француској и Шпанији значајну улогу имало је државно регулисање или субвенционисање добровољног осигурања у раном развоју модерних система социјалне сигурности. Сматрало се да се такве методе боље повезују с либералним принципом унапредђења самопомоћи. У последњој деценији XIX века добровољна осигурања за ограничене друштвене групе све више су се замењивала обавезним осигурањима, којима се могла обухватити и радничка класа.

Још пре 1914. године од немачког модела социјалног осигурања одступиле су Данска, Нови Зеланд, неколико аустралијских држава и Велика Британија, створивши државно старосно збирњавање у коме се потпуно одустало од плаћања доприноса од стране осигураника и послодаваца.⁵

Давање државне ренте био је даљи развој традиционалне помоћи сиромашнима. Рента се надовезала на помоћ сиромашнима учинивши њено давање зависним од провере потребности титулара ренте. Законом су били одређени општи критеријуми за случајеве када се рента давала. Постојало је и индивидуално право на ренту. Такође се одустало и од ограничавања грађанских права, што је било повезано с рентом. Бизмарк је првобитно имао сличан план код увођења старосних и инвалидских ренти, који је међутим пропао због високих трошкова и отпора немачког Рајхстага.

Оба модела – старосно збрињавање од стране државе и старосно осигурање у оквиру државних закона, којима је на подручју здравства одговарала алтернатива државне здравствене службе или законског болесничког осигурања – одређивали су развој система модерне сигурности све до данашњег дана. Ова два система била су усмерена на поступно замењивање традиционалне помоћи сиротињи. Концепт збрињавања полазио је од уопштавања друштвеног старања и посебно је користио сиромашнима. Немачки систем осигурања, пак, предпостављао је способност обухваћених лица за редовно плаћање доприноса. То је имало за последицу да су, пре свега, стручни радници са бољим зарадама, који су у Немачкој сачињавали језгро Социјалдемократске партије и синдиката, били изузети из сиромашног становништва. Касније се осигурање проширивало на нове групе становништва, тако да данас обухвата готово све држављане. Док је принцип збирњавања био изграђен на најнижем националном дохотку, принцип осигурања даје у начелу могућност да се различитим доприносима дају и такве повластице које превазилазе оно што пружа минимални доходак, па евентуално има за циљ и одржавање животног стандарда на који се навикло и у старости или код животних криза.

III

Системи социјалног осигурања и збирњавања држављана били су изграђени и консолидовани за време првог светског рата и у међуратно време.

Даљи развој зависио је, пре свега, од последица оба светска рата и економске кризе међуратног времена, као и од појачане политичке мобилизаије радништва.

Дејство економских криза, пре свега, велике економске кризе после 1929. године, било је апсолутно амбивалентно. С једне стране, оскуица извора повезана с кризама чак је појачала тенденцију ка стагнацији или – као у Немачкој после 1930. године – ка поновном образовању социјалне државе. С друге стране, светска економска криза је, на пример, у Сејдињеним Државама, као и у скандинавским земљама од средине тридесетих година, коначно и у Великој Британији и у другим европским земљама, утицала на изградњу социјалног система обезбеђења. Притисак организованог радничког покрета који је на свом реформистичком крилу тада признао корист од изградње социјалне државе, насупротив свом прекритичном држању пре 1914. године, постао је важан мотор развоја, што је посебно видљиво у скандинавским земљама.⁶

Општа изградња система социјалне сигурности у међуратном времену довела је до повећања броја лица која су њиме била обухваћена, као и допуњавања дотадашњег социјалног осигурања породичним помоћима, затим, социјалне изградње станова и у већем обиму увођењу осигурања против ризика незапослености.⁷ Тај ризик је дуго времена важио за неизрачунљив и стога није могао бити осигуран. С утврђивањем основних социјалних права појединаца и изричитим признањем права сарадње синдиката приликом формирања економских односа у Вајмарском уставу из 1919. године, Немачки Рајх је после првог светског рата поново играо пионирску улогу у даљем развоју социјалне државе. Повезивање идеје социјалне државе са представом модерног плуралистичког друштва представља радикалну новину према социјалној политици Царевине, која је била прожета патерналистичким идејама о старању и антисиндикалистички тенденцијама. Најпре, одредбама Устава о улози организованих социјалних снага при стварању и примени социјалног и радничког законодавства и рационализирању и смањењу социјалних конфликта, одговарала је и релативно тесна сарадња синдиката и послодавачких организација у спровођењу демобилизације, обезбеђења пуне запослености и поновног задобијања немачких тржишта у иностранству првих година по завршетку првог светског рата. Та сарадња бил аје олакшана инфлацијом која је допуштала одгађање централног питања – ко треба да сноси трошкове рата и репарација.

Са стабилизовањем валуте крајем 1923. године, што је немачку економију поново изложило оштрој међународној конкуренцији, отпале су претпоставке изграђене на дотадашњој сарадњи социјалних партнера. Масовним нападом предузетника на осмочасовни радни дан, поново су били изазвани обрачуни око тарифних ставова, с још већом оштрином но пре рата. Напоредо с тим, проширењем државног принудног смиривања радних борби,⁸ непосредно ће уплести државу у социјалне конфликте, а њен ауторитет биће поткопан како код синдиката, тако и код послодаваца. За време светске економске кризе синдикати су коначно очекивали од државе да заштити њихове интересе и да исправи нарушену равнотежу између тарифних ставова у њихову корист. Истовремено су послодавци захтевали разградњу социјалне државе да би снизили издатке за најамнине, побољшали лошу

ситуацију у дохоцима предузећа и ојачали положај немачке привреде на међународном тржишту. Пошто се социјална држава већином сматрала пропратном појавом парламентарне партијске државе, коначно се борба за спровођење „политичког примата привреде”,⁹ што су послодавци захтевали све више, претварала у битку против демократије.

Пример Вајмарске Републике показује да је дејство социјалне државе на стабилност политичких система амбивалентно. Док с једне стране доприноси ублажавању социјалне беде, с друге стране рађа опасност да држава сувише директним ангажовањем у сукобима око расподеле узме превелик терет на себе и тиме иде на руку слому политичког система.

У време национал-социјалистичке владавине потпуно је била елиминисана аутономија тарифних ставова, поткопана већ у Вајмарској Републици принудним државним арбитражем. Синдикати су били разбијени, а слободно изабрани погонски савети замењени тзв. саветима поверења у којма је „погонски вођа” играо одлучујућу улогу. Насупрот том разарању демократских елемената социјалне државе, у систему социјалног осигурања била је очувана, у својим основним цртама, укорењена старатељска компонента социјалне државе, додуше прилагођена циљевима национал-социјалистичке политике. Фактички је Немачки фронт рада спроводио план замењивања постојећег, снажно диференцираног система социјалног осигурања једним обимним јединственим социјалним делом немачког народа које је требало да буде финансирано, пре свега из пореских средстава. Тај је план, ипак, наишао на оштру осуду конзервативне бирократије, предузетника и лекарских кадрова, тако да је одлука о њему била одгођена за време одмах по завршетку рата због недостатка финансијских средстава.¹⁰

Предлози Немачког фронта рада показују уосталом запањујуће паралеле са плановима Вилијема Беверица за реформу британског система социјалне сигурности. Као што је Беверец тачно проучио немачки систем социјалног осигурања и неке елементе, на пример, у осигурању од удеса, из њега преузео, и у Немачкој је Бевериковим плановима била поклањана велика пажња. Темељна разлика између концепције Немачког фронта рада и Беверикових предлога састојала се у томе што су предлози Немачког фронта рада, који су предвиђали знатна побољшавања давања, пре свега ради дисциплиновања радника, требали да послуже и остваривању раснополитичких и здравствено-политичких циљева режима. Тих елемената у Бевериковом плану наравно није било.

IV

До битног напретка социјалне државе дошло је тридесетих година овог века и у Сједињеним Државама. Под притиском масовне незапослености и велике беде за време економске кризе, тек тада је у Сједињеним Државама била прихваћена идеја социјалног осигурања, као и у скандинавским земљама.

У другом светском рату и првим поратним годинама дошли су из Велике Британије одлучујући подстицаји за развитак социјалне државе и државе благостања. Реч је о Бевериковом плану из 1942. године и његовом

далекосежном остварењу од стране лабуристичких влада после 1945. године. У програму Вилијема Беверица остварена је тесна повезаност социјалне политике са државном економском политиком усмереном на пуно запослење. Даље ознаке овог програма биле су прелазак са осигурања од стране послодаваца на народно осигурање, вођење рачуна о посебним потребама већих породица путем додатака, стварање државне здравствене службе доступне свим грађанима без икакве накнаде, као и универзалност и једнакост система. Програмом је желео да обухвати све кругове становништва, све могуће ризике, да зајамчи минимални стандард цивилизованог живота и тиме: „Учини у свим околностима беду сувишном.”¹¹ Беверицов план изазвао је велику пажњу и ван Велике Британије, пре свега у Француској, Швајцарској, Холандији и скандинавским земљама. Извршио је пресудан утицај на темељне препоруке Међународне организације рада из 1944. године о „обезбеђењу издржавања за живот” и „лекарском старању”.¹²

У поратној Немачкој Беверицов план и његово остварење у Великој Британији одиграли су улогу модела према коме се оријентисало.¹³ План који су поднеле савезничке окупационе трупе за реформу немачког социјалног осигурања слагао се у својим битним темељним принципима са Беверицовим планом. Он је предвиђао да се немачко социјално осигурање, ращчлањено према ризицима и разним групама становништва – радницима рударима, намештеницима, занатлијама, – претвори у народно осигурање под јединственом управом. Та намера је, ипак, била остварена само у совјетској окупационој зони, а најпре у западном Берлину, чији је систем осигурања педесетих година био подешен према систему Савезне Републике.¹⁴ У Западној Немачкој планови Савезника наишли су на масовни отпор, пре свега лекара, занатлија, намештеника и приватних осигурања и на готово једнодушну критику стручњака за социјално осигурање. Чак су се и синдикати у Британској окупационој зони, који су принцип јединственог осигурања у начелу прихватили, окренули против пројекта, пошто је предвиђао смањење давања.

За разлику од новог британског система социјалног осигурања који је био уведен непосредно по завршетку рата и уобличен сходно оскудици поратног времена, реформа рентног осигурања у савезној Републици Немачкој из 1957. године¹⁵ била је већ нераскидивим везама повезана с економским полетом који је наступио после 1948–1949. године. Развијањем немачких традиција у одлучујућим тачкама свесно се одступило од британског модела, који је у међувремену изгубио од своје првобитне привлачности, пошто није био у стању да спречи сиромаштво широких слојева становништва.¹⁶ Немачка реформа ренте има заједничке тачке с Беверицовим планом у схватањима о тесној повезаности економске, финансијске и социјалне политике и концепту генерацијског уговора. Према генерацијском уговору, чију је основицу данас довело у питање јако опадање наталитета, свака генерација радно активног становништва сноси терете старосног обезбеђивања старије генерације, у нади да ће касније трошкове њеног збирњавања старости сносити наредна генерација. За разлику од Беверица, а у складу с немачком традицијом, свесно се, напротив, придржавало диференцирање доприноса и давања и одбијала јединствена администрација. Ново је било у томе што су уживаоци ренте имали удела у економском расту, као и у идеји да ренте не треба да гарантују

минималну егзистенцију, већ да уживаоцу ренте треба да омогуће да одржи и у старости свој ранији животни стандард.

Реформа ренте из 1957. године, један од најважнијих унутрашњо-политичких закона Савезне Републике, донела је тренутно драматично повећање ренти за око 65-95%.¹⁷ Она је поред дуготрајног економског полета и успешне интеграције отприлике 12 милиона протераних и избеглих, међу којима до 1961. године само 3 милиона избеглица из НДР, битно допринела у легитимисању нове државе.

Први пут је за већину становништва био раскинут ђаволи круг старости и сиротиње и остварено је поравнање међу генерацијама. Истовремено је тесним повезивањем висине ренти са ранијим доприносом био дат и подстрек за већи учинак.

Рентно осигурање је само један, свакако важан елемент социјалне сигурности у Савезној Републици Немачкој. Поред тога, постоје осигурања у случају болести, удеса и беспослице, социјална помоћ за сиромашне и за људе у посебно тешким животним ситуацијама, помоћ за бројније породице, помоћ за омладину, помоћ за студије, збрињавање жртава рата, као и помоћ избеглицама и онима који су пострадали од бомбардовања и обештећење за оне који су били прогањани од стране нацистичког режима.¹⁸

При том се Савезна Република и према свом Уставу одређује као социјална држава. То значи да држава и друштво треба да буду усмерени ка једном социјалном циљу, а да се социјална права, насупрот Вајмарском уставу из 1919. године и уставима већине немачких покрајина,¹⁹ сем неколико изузетака, не наводе појединачно у основном закону. Насупрот томе, социјална права која су уткана у Устав – за разлику од Устава из 1919. године – сачињавају путоказ за доношење одлука Савезног уставног суда и с тога су непосредно делотворна. Социјалне идеје су ушле и у економску политику свих немачких влада, почев од 1949. године, иако у различитој мери. Према концепту социјалне тржишне економије, који су прихватиле све странке, у области производње важе закони капиталистичке тржишне привреде, док се на подручју расподеле они допуњавају социјалним интервенцијама државе у корист сиромашних групација становништва.

V

Унапређење социјалног програма важи у Савезној Републици не само за систем социјалне сигурности, већ и за подручје радних односа. Одредбама о саодлучивању послопримаца, пре свега у погонима, и детаљним радним правом се покушава заштити појединац и помоћу правно регулисаних форми спречити премоћ једне стране. Савезна Република се тиме надовезала на традиције Вајмарске Републике. Но, она се свесно одрекла, због лоших искустава са државним интервенцијама у тарифним преговорима, ограничавања аутономије тарифних ставова. Важно питање будућности је у ком облику могу бити заступљени интереси послопримаца у мултинационалним концернима или европским акционарским друштвима. Пошто супернационална сарадња између синдиката досад ни из далека није интензивна као што је сарадња предузетника, немачки синдикати се, на пример, плаше да би веома далекосежне социјалне тековине у домену саодлучивања могле 1992. године бити осетно ограничене стварањем јединственог европског тржишта.

У Савезној Републици Немачкој је право удруживања, а тиме и право на штрајк, у начелу загарантовано. Право на борбу за рад, у поређењу са другим државама, санкционисано је занчајном правном регулативом.²⁰ Она, међутим, не почива на законима, већ на одлукама Савезног суда рада. Искрпно правно регулисање радних односа и правну заштиту радника која, на пример, отежава отпуштање радне снаге, поред посебно високих споредних трошкова најамнине, који су 1988. године са скоро 15,73 ДМ²¹ чинили 84% сатнице, многи сматрају узроком недовољне флексибилности тржишта рада у Савезној Републици Немачкој, у поређењу са Сједињеним Државама.²²

VI

На подручју социјалне сигурности социјална давања су до економске рецесије из 1973–1974. године, и даље проширивана у скоро свим земљама Западне Европе. Све више се пробијало схватање да је социјална сигурност темељно право јединке. Принцип динамизирања давања, који је био у основи реформе ренте у Савезној Републици, спроведен је и у већини западно-европских индустријских земаља. Концепт зајамченог егзистенцијалног минимума готово свуда је замењен концептом одржавања животног стандарда у старости и у тешкој ситуацији. Тенденције ка већој конвергенцији система социјалне сигурности у индустријским земљама Западне Европе су, на пример, у великој Британији и Шведској довеле до тога да су националне јединствене ренте биле допуњаване додатним системима који су изграђени на различитим дохоцима и специјалним интересима социјалних група, пре свега намештеништва у брзом порасту. Наравно, при томе су додатне ренте, уведене у оквиру државног законодавства у Шведској, биле много обухватније од додатних ренти у Великој Британији, које су и даље биле засноване на приватним животним осигурањима или пензионим плановима предузећа или јавних послодаваца.

У Савезној Републици Немачкој, као и у Француској, систем социјалног осигурања је постајао све универзалнији укључивањем нових група, пре свега, занатлија и сељака. Истовремено је дошло до извесног усклађивања социјалног осигурања за различите групе занимања, а да се њихова организациона аутономија није нарушавала.

Разлози за даље ширење социјалног осигурања били су, најпре: опадање значаја породице у потпомагању својих чланова, губитак уштеђевина приликом новчане реформе у Немачкој, страх од инфлације, експлозија трошкова за здравство.²³ Коначно је у опадању и удео самосталних, који пре свега нису били обухваћени социјалним осигурањем, а у исто време је и међу њима порасла спремност да се добровољно прикључе законском социјалном осигурању. То је било у вези с повишењем здравствених трошкова, као и са тим што у специфичним професионалним установама све мањи број самосталних мора да сноси издатке за старосне пензије и за старање о здрављу једне веома велике групе раније самосталних лица. Из тог разлога, на пример, социјално осигурање сељака у Савезној Републици Немачкој данас може да се одржи у животу само великим државним доплатама.

Почев од економске кризе из средине седамдесетих година, и поред тенденција ка експазији и већој конвергенцији система социјалног осигурања, дошло је до смањења издатака и заостравања разлика. Широки

политички концензус, који је, у прве три деценије после завршетка рата у већини земаља западне, северне и средње Европе, при снажном расту економије и све већем благостању, омогућио изградњу социјалне помоћи, био је уздрман. У многим земљама дошло је до критичке провере приоритета при пружању социјалне помоћи и делотворности система. То често доводи до једног болног изравнавања онога што је социјално-политички по себи пожељно и онога што се чини економско-политички сношљиво.²⁴

Велики број незапослених, све веће старање становништва у западним индустријским земљама, као и експлозија здравствених трошкова довели су готово свуда до раста апсолутних издатака за социјалну сигурност, а да ни релативни удео социјалне помоћи у унутрашњем бруто продукту није опао. И даље има знатних разлика између појединих држава. Према подацима које је објавила 1983. године Међународна организација рада у Женеви, издаци за социјалну сигурност били су највећи у Шведској, где су износили 33,3% укупног бруто продукта, затим, Холандији, 31,9%, Француској, 29,4%, Савезној Републици Немачкој, 24,3%, Уједињеном Краљевству, 20,5%. У европским земљама са социјалистичком планском привредом ови издаци су били знатно нижи и износили су, на пример, у Немачкој Демократској Републици 14,7%, СССР-у, 13,8%, Мађарској, 18,7%, а у Југославији 11,3%. Они су, међутим, били виши од социјалних давања у Јапану или Сједињеним Државама, у којима се већином издваја мање од 5% унутрашњег бруто продукта за социјалну сигурност.²⁵

VII

Каква је сада ситуација у Источно Европским земљама, не може се, наравно рећи на основу података из 1983. године. Али, уопште, када је достигнут изврстан степен развоја, који је предуслов већих издвајања за социјалну сигурност, сама висина економских ресурса не одређује висину социјалне помоћи или карактер система социјалне сигурности. Овај последњи пре зависи у већој мери од јачине социјалистичких традиција и институција, доминантних социјалних идеја, као и констелације политичких снага, при чему је карактеристично да је социјална помоћ у социјалистичким земљама значајно испод оне у капиталистичким европским индустријским земљама.

Сада се води интензивна дискусија о томе да ли успостављање јединственог тржишта у Европској заједници крајем 1992. године треба да буде повезано с усклађивањем колективних и индивидуалних права послопримаца у земљама Заједнице, у једној европској социјалној карти, која је надређена националним системима социјалне сигурности. Таква заједничка социјална политика апсолутно се слаже с првобитним намерама уговора који је довео до успостављања Европске економске заједнице 1957. године. Тај је уговор предвиђао, између осталог, „стално побољшање услова живота и запослења народа који у том учествују”, „убрзано подизање социјалног положаја”, као и стварање једног европског социјалног фонда за унапређење тих циљева.²⁶ Стога и европска заједница развија програме за унапређење неразвијених региона. Европска социјална политика је, дакако, још на почетку. У суштини је досад само зајамчено да приликом одласка грађанина једне земље – чланице у другу земљу Заједнице важе унутрашње одредбе о социјалној сигурности и за досељеника.

Усклађивање система социјалне сигурности, као и индивидуалних и колективних права, послопримаца у систему односа рада наћи ће свакако на велике тешкоће. Послопримци у земљама са широким социјалним давањима, као на пример Холандија, Данска и Савезна Република, најоштрије би одбациле нивелирање социјалних давања наниже, што би могло да доведе до тешке кризе у процесу европског уједињавања. Исувише брзо уједначавање социјалних давања сиромашних земаља са вишим стандардом богатијих земаља, могло би, пак, да пресудно нашкоди њиховој способности економске конкуренције. Извесно је да се Европска заједница у тој области налази пред једним од својих најтежих задатака за будућност.

Исувише брзо уједначавање могло би да има негативне последице и у другом погледу. При полушајима да се изађе на крај с проблемима масовне незапослености и масовног сиромаштва има, управо у последње време, јаких тенденција које се залажу за локално оријентисану и мање бирократизовану форму помоћи. Без сумње је потребно користити, свесније но раније, ресурсе које за јединку нуде породица, суседи и локална традиција, за смањивање незапослености и ограничавање њених негативних последица. Примена потребних бирократских стандарда и правила модерних индустријских земаља или чак, једна европска бирократија могу, према приликама, разорити постојеће методе помоћи у породицама и суседствима, а да их не замене ничим адекватним.

VIII

Какве последице по систем социјалне сигурности има уједињење Савезне Републике Немачке са НДР, произилази из државног уговора о стварању монетарне, економске и социјалне уније²⁷ између двеју држава који је потписан 18.08.1990. године.

Према њему, НДР треба да преузме начела права о раду Савезне Републике – слободу удруживања, тарифну аутономију, право рада на борбу, устројство погона, саодлучивање у предузећу и заштиту од отказа, који представљају значајно побољшање правог положаја радника и јачање положаја тамошњег синдиката. Даље, социјално осигурање НДР, које је обухваћено једном јединственом организацијом треба да буде замењено рашчлањеним системом социјалног осигурања Савезне Републике, које се заснива на самоуправним корпорацијама. Финансирање треба углавном да се врши доприносима послодавца и послопримаца у висини од по 50%, у случају рентног осигурања, осигурања у случају болести и у случају незапослености. При том ће Савезна Република давати знатан државни додатак, а за успостављање осигурања у случају незапослености, које досад није постојало у НДР, Савезна Република ће за 1990–1991. годину дати 5 милијарди марака као почетни капитал. Трошкове осигурања у случају удеса треба да сnose сами послодавци, као што је то случај у Савезној Републици.

За изванредан прелазни период у НДР може да се задржи обимна обавеза социјалног осигурања, која у Савезној Републици, на пример, не постоји за један део лица самосталних зенимања. Посебно треба потпомагати стручно усавршавање и преквалификацију да би се ограничила масовна незапосленост од које страхују у НДР.

Ренте ће, као најамнине и плате, бити пребачене са источне марке на Д-марку у размери 1:1, при чему ће обрачунавање висине ренти према рентном праву Савезне Републике, у већини случајева, довести до знатног повишења досадашњих ренти у НДР, али оне ће и даље бити знатно ниже од оних у Савезној Републици. Код једног уживаоца ренте, који је био осигуран 45 година и чија је зарада увек одговарала просечној стопи народне економије у НДР, рента ће износити 70% просечне нето зараде у НДР. Код већег или мањег броја година осигурања процентна стопа је сразмерно виша или нижа. У сваком случају, износ нових ренти у Д-маркама треба да достигне у најмању руку висину раније ренте у источним маркама. Систем социјалне помоћи ће се прилагодити Закону о социјалној помоћи Савезне Републике. Тиме ће се и оним грађанима НДР који нису подобни за осигурање, на пример, људима који су због своје телесне или духовне ометености неспособни за привређивање, загарантовати минимум социјалне сигурности.

Упркос широкогрудој реформи која треба да се финансира уз високу помоћ Савезне Републике и побољшању система социјалне сигурности, у НДР постоји, очито код многих, знатна узнемиреност због социјалних последица уједињења са Савезном Републиком. При том су се у НДР, у чијим је школама, на радију, телевизији и у штампи, све до новембра 1989. године, преношена искривљена слика Савезне Републике као чисто капиталистичког лактарошког друштва, предвиђали снажни елементи социјалне државе у друштву и држави Савезне Републике. Смањивање, а доцније у великој мери и укидање субвенција којима је НДР појевтињавала већину животних намирница и многих других потрошних добара и кирија, довешће несумњиво до поскупљења основних потреба управо сиромашнијег становништва. Оно може само делимично да учествује у великом појефтињењу, повезаном с увођењем Д-марке, других употребних добара, као што су телевизори, аутомобили, али и средствима за уживање (кафа, пиће, итд.), индустријске и кожне робе, текстила, робе за домаћинство и спортских ариткала за око 60% и у укупно бољој понуди робе. На повећање трошкова за досад субвенционирани основне потребе мора с тога да се средњорочно реагује повећањем најамнина у НДР. То би користило и уживаоцима ренте сходно систему који је преузела Савезна Република по коме се ренте повезују с развојем најамнина и плата у НДР. Прилагођавање надница и плата које у НДР – и поред дужег радног времена – износе испод 50% надница и плата у Савезној Републици, повезано је и са знатним тешкоћама све докле просечна продуктивност по радном сату, пре свега због недостатка модерних производних средстава, износи у НДР само око 40% оне у Савезној Републици. Тиме су се обе немачке државе нашле пред дилемом. Ако надница по радном сату износи исто онолико колико и у Савезној Републици, већина занатских погона у НДР за дуже време није способна за конкуренцију. Стога би морало да се рачуна с масовном незапосленошћу. Ако, пак, најманине заостају значајно за онима у Савезној Републици, ваља страховати да ће после 1. јула 1990. године, када је предвиђено ступање на снагу монетарне уније наступити још један егзодус у Савезну Републику управо квалификоване и у НДР посебно потребне радне снаге.

По моме мишљењу, Савезна Република ће стога морати да учини знатне издатке не само у прилагођавању рентног осигурања, већ и за стварање једног новог осигурања за незапослене и за изравнавање веома дефицитарног

бюджета НДР, за које ће Савезна Република, за другу половину 1990. и у 1991. години, извршити финансијску дознаку у висини од 57 милијарди ДМ, као и санирање предузећа. Поврх тога, биће потребна како јавна средства у знатном износу за изградњу инфраструктуре (нпр. за модернизовање железничког и телефонског система и за оправку путева), тако и приватни капитал у већем обиму да би се масовним инвестицијама побољшала продуктивност привреде на подручју НДР. Ја свакако мислим да ће приватна предузећа бити спремна за такве инвестиције када буду створени законски услови, отклањањем сметњи за оснивање нових предузећа и учешће у већ постојећим НДР, смањењем пореза за приватна предузећа, слободним трансфером капитала и слободним стицањем земљишта. Државни уговор предвиђа увођење одговарајућих промена у законодавству НДР.

Посебно тешко ће бити прилагођавање пољопривреде НДР европском аграрном тржишту због вишка радне снаге ангажоване у пољопривредној производњи НДР и њене неспособности за конкуренцију на међународном тржишту.

Највећи проблем представља свакако потреба за изменом државног сектора привреде с вишком запослених, у коме још увек у великој мери доминирају ранији чланови СЕД-а, укључујући неефикасну и у будућности потпуно сувишну бирократију привредног планирања. Предвиђено ново формирање покрајина у НДР нуди, по мом мишљењу, могућност да се изгради нова демократска управа, која ће, надајмо се, бити искоришћена.

Шансе које за НДР леже управо у федерализму, тамо се засад очито још не виде због њене чисто централистичке структуре. Пошто покрајине, према члану 70. Основног закона, имају веома велике законодавне компетенције, не мора НДР никако да у сваком домену преузме право Савезне Републике, већ може многе ствари и у социјалном домену да регулише у покрајинама апсолутно на сопствену одговорност.

Параграфи уговора који се односе на „јединственост животних услова” на савезној територији (чл. 72, 3 и 106) и на финансијско изравнавање између покрајина различите економске снаге (чл. 107), остају без дејства за територију НДР неколико година. Преговорима о финансијским дознакама (чл. 104), НДР има могућност да у случају потребе пред Савезним уставним судом покрене утуживе правне захтеве за помоћ од стране Савеза и покрајина садашње Савезне Републике. Политички значај НДР, чијих ће, како се предвиђа, 5 покрајина (без Источног Берлина) са 20 представника имати у Савезном већу (Бундесрат) 4 пута толико гласова колико Северна Рајна–Вестфален с нешто већим бројем становништва, једва да се може проценити. Ако остане при садашњем распореду покрајина у Савезној Републици, што је вероватно, покрајине НДР (без Источног Берлина) са тачно петином становништва имаће скоро трећину (20 од 61) гласова у Савезном већу (без Берлина), а сем тога ће, када Берлин добије, како треба очекивати, пуно право гласа, имати удела у формирању политичке воље те покрајине, кроз сарадњу становника Источног Берлина у изборима за берлински посланички блок. С тога ми страховање да ће становници НДР бити прогутани од стране великог брата, Савезне Републике, не изгледа основано. Напротив, политички интерес одржавање власти примораће на то немачке странке које, с малим бројем изузетака, у међувремену делују у Савезној Републици, као и у НДР, да поведу

у посебно великој мери рачуна управо о интересима бирача из досадашње НДР, који још нису дефинитивно партијски опредељени.

У неким тачкама се, дакако, у НДР морају опростити од неких омиљених права. Тако се, по мом мишљењу, неће и даље моћи гарантовати, као у Уставу НДР од 7. октобра 1974. године, зајамчено право на рад (чл. 24) које, дакако, већ и данас није више реално дато, уколико се не прихвати и државно руковођење запошљавањем радне снаге, што је потпуно неспојиво са принципом тржишне привреде. Може, дакле, да се ради само о праву на рад или издржавању путем потпоре за незапослене, ренти или социјалној помоћи. Право на образовање (чл. 25) је већ сада фактички деалеко боље загарантовано у Савезној Републици Немачкој, но у НДР у којој, на пример, удео студената у укупном становништву износи само око 1/3 тог удела у Савезној Републици и не постоји никаква стварна слобода избора позива. Право на стамбени простор према могућностима народне економије и месним условима (чл. 37), које даје Устав НДР, мало вреди како то показује недостатак десетине хиљада станова, нарочито за младе породице, као и потпуна престарелост и нужност санирања великог броја станова у НДР.

Сигурно је да ни у НДР, као што је то деценијама био случај после монетарне реформе из 1948. године у Савезној Републици Немачкој, неће дуже времена постојати никакво слободно тржиште станова.

У дискусијама вођеним у последње време, кроз које су одређене струје међу становништвом обе Немачке свесно шириле и страх од несумњиво постојећих великих проблема преструктурирања економије под командом државе у тржишну привреду и једног тоталитарног система у демократски, и сувише су биле потискиване у позадину шансе које промене доносе собом на средњи и дуги рок. НДР представља тржиште с великим изгледима за будућност. Поред тога, постојеће везе НДР са источним и средње-европским државама пружају велике економске могућности које ће користити не само Савезној Републици, већ и другим земљама Европске заједнице. Такође, не верујем да ће се Савезна Република усредсредити само на НДР, а изгубити интересовање које је показивала и за друге земље средње и источне Европе. По мом мишљењу, апсолутно се пружа шанса да управо те земље и СССР, ако модернизација совјетске економије одиста успе, учествују у економском полету који треба очекивати.

IX

Хтео бих да закључим с неколико размишљања о проблемима садашњости и будућности система социјалне сигурности у Немачкој, а и у другим индустријским земљама.

1. Најтежи проблем произилази из промењене старосне структуре становништва која доводи у питање основу уговора генерација, на коме почива инвалидско и рентно осигурање. У овом тренутку у Савезној Републици отпада 49 уживаоца ренте на 100 оних који плаћају допринос. Међутим, ако квота зараде остане једнака, а ниска стопа наталитета се буде задржала, 2030. године ће, напротив, 100 оних који привређују имати да збрину 119 уживалаца ренте.²⁸ Тај критички демографски развитак ће се још заострити кроз тенденцију продужавања трајања професионалног образовања и скраћивања годишњег, недељног и дневног радног времена.

2. Трошкови боловања су последњих деценија порасли у много већем обиму на унутрашњи бруто-производ. Тако су трошкови законски загарантованог осигурања између 1970. и 1988. године у Савезној Републици порасли са једва 24 милиона на 128 милиона ДМ, дакле више од 5 пута. У истом периоду су трошкови живота порасли само за око 100%. Болеснички трошкови сада гутају, дакле, драматично већи део нашег прихода.

3. Систем социјалног осигурања у Савезној Републици, као и у многим другим земљама, досад је био по традицији повезан са стабилном делатношћу привређивања до старости за ренту. Супруге које се нису бавиле никаквом делатношћу, биле су досад осигураване преко својих радно активних мужева. Неудате жене, које подижу малу децу, удовице с малом децом, које добијају само мале ренте из професионалне делатности свог мужа, упућене су с тога на социјалну помоћ. Има покушаја у немачком систему социјалног осигурања да се узима у обзир допринос жена у одгајању деце за друштво и да се олабави веза између професионалне делатности и социјалног осигурања. То се у свему не своди само на побољшање положаја жена према мушкарцима, већ и жена које не обављају никакву професију према женама које су запослене. Но, све је то веома скупо и стога тешко спроводљиво у време све већих финансијских оптерећења система и високих трошкова који су везани с прилагођавањем привредног и социјалног система НДР тим системима у Савезној Републици и с преузимањем међународних обавеза НДР од стране Уједињене Немачке.

Руковоћење системом социјалног осигурања постаје све теже, због његове сложености и детаљног правног санкционисања. Постоји опасност да он постане све мање флексибилан и све више бирократизован. Стога је задатак будућности, поред заштите коју пружа држава, подстицати и сопствену одговорност јединке и социјалну функцију породице, као и одржати и јачати црквене добротворне установе. То је посебно потребно за алкохоличаре, зависнике од дроге, оболеле од сиде или случајеве који изискују трајну негу, за које није потребна само материјална помоћ, већ пре свега, и људска брига.

Све је то лакше рећи но учинити. Не смемо затварати очи пред тим да, с обзиром на брзи раст светског становништва и све веће еколошке проблеме, околности захтевају више реглементирања, више дисциплинованости човечанства. Простори, које је отворило наше све веће овладавање природом, морају се вероватно поново сузити – као последица чињенице да ресурси природе нису неограничени и да их морамо штедљиво користити ако хоћемо да обезбедимо да човечанство преживи.

Ја, дакако, не мислим да је наша алтернатива укидање социјалне државе која несумњиво сужава слободу човекова деловања и ограничава његово располагање над добрима која је он створио својом привредном активношћу. То ми не изгледа ни пожељно, нити политички спроводљиво. Пред нама је стога задатак да се постарамо за то, да створени системи социјалне сигурности, а који постају све сложенији, не постану сувише крути, и да бирократија која њима управља не постане надмоћна, већ да остане човеков слуга. Надам се да ће бити могуће прилагодити социјалну државу једном друштву које се стално мења и пронаћи нове одговоре на прадаван проблем човечанства - како савладати невољу, а да не изгубимо слободу?

НАПОМЕНЕ

- 1 Упор. за ситуацију истраживања Gerhard A. Ritter, *Der Sozialstaat. Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich*, Минхен 1989, особито стр. 23–28. За развој после 1945. упор. посебно Peter Flora (Ed.) *Growth to limits. The Western European Welfare State since World War II*. Од планираних 5 томова досад су се појавили томови 1, 2 и 4, Берлин/Њујорк 1986/87. У овом делу се обрађују развоји у дванаест европских држава: Шведској, Норвешкој, Финској, Данској, Савезној Републици Немачкој, Уједињеној Краљевини Великој Британији и Северној Ирској, Италији, Ирској, Аустрији, Швајцарској и Белгији. Упор. ту скоро, даље Jens Alber, *Der Sozialstaat der Bundesrepublik 1950–1980*. Франкфурт на Мајни/Њујорк 1989.
- 2 Упор. Hans F. Zacher, *Das soziale Staatsziel*, u: Josef Isensee/Paul Kirchhof (издав.), *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, књ. 1, Хајделбер 1987. стр. 1045–111, овде стр. 1061.
- 3 Упор. за увођење социјалног осигурања у Немачкој и његово дејство поред Ritter, *Sozialstaat*, стр. 66–86, Gerhard A. Ritter, *Social Welfare in Germany and Britain, Origins and Development*, Leamington Spa/New York 1986, особито стр. 16–82, 103–130.
- 4 Упор. Jens Alberm *Vom Armenhaus zum Wohlfahrtsstaat. Analysen zur Entwicklung der Sozialversicherung in Westeuropa*, Frankfurt/New York 1982.
- 5 Упор. за Данску: Peter Michael Baldwin, *The Social Bases of the European Welfare State. Class Interest and the Debate over a Universalist Social Policy, 1875–1975*, Ph. D. Harvard (необјављено 1986, стр. 52–84: за Нови Зеланд и аустралијске државе упор. Zacher (прерадио), *Die Arbeiter-Versicherung im Auslande*, 5 Bde Berlin 1900–1908, свеска VIII, посебно стр. 9–26; за Велику Британију упор., поред Ritter, *Social Welfare* стр. 139–156. Bantley V. Gilbert, *The Evolution of National Insurance in Great Britain The Origins of the Welfare State*, London 1966; E. P. Hennock, *British social Reform and German Precedents. The Case of Social Insurance 1880–1914*, Oksford 1987.
- 6 Ritter, *Social Welfare*, стр. 52–56.
- 7 Jens Alber, *Government responses to the Challenge of Unemployment: The Development of Unemployment Insurance in Western Europe* u: Peter Flora/Arnold J. Heidenheimer (издавач), *The Development of Welfare States in Europe and America*, New Brunswick/London 1981, стр. 151–183.
- 8 За број радних спорова решених државним изравнањем упор. Dietmar Petzina/Werner, Abelshauer/Anselm, Faus, *Sozialgeschliches Arbeitsbuch*, књ. 3: *Materialien zur Statistik des Deutsche Reichs 1914–1945*, Минхен 1979, стр. 177 и сл.; упор. даље Johannes Bähr, *Staatliche Schlichtung in der Weimarer Republik. Tarifpolitik, Korporatismus und industrieller Konflikt zwischen Inflation und Deflation 1919–1932*, Berlin 1989.
- 9 Gerald D. Feldman, *Iron and Steel in the German Inflation 1916–1923*, Princeton 1977, особито стр. 464 и сл.
- 10 Упор. уз ово Karle Teppe, *Zur Sozialpolitik des Dritten Reiches am Beispiel der Sozialversicherung*, u: *Archiv für Sozialgeschichte*, књ. 17, 1977. стр. 195–250: Marie-Luise Recker, *Nationalsozialistische Sozialpolitik im Zweiten Weltkrieg*, München 1985, стр. 98–128.
- 11 *Der Beveridgeplan. Sozialversicherung und verwandte Leistungen. Bericht von Sir William Beveridge. Dem britischen Parlament überreicht im November 1942*, Цирих/Њујорк 1943, стр. 17
- 12 Отисак препоруке у International Labour Office. *Official Bulletin* 26, 1944, стр. 4–25, 29–45.
- 13 Упор. Hans Günter Hockerts, *Deutsche Nachkriegspolitik vor dem Hintergrund des Beveridgeplans. Einige Beobachtungen zur Vorbereitung einer vergleichenden Analyse*, u: Wolfgang J. Mommsen у сарадњи са Wolfgang Mock-ом (издавач), *Die Entstehung des Wohlfahrts staates in Grossbritannien und Deutschland 1850–1950*, Штутгарт 1982, стр. 235–350.
- 14 Упор. Eckart Reidegeld, *Die Sozialversicherung zwischen Neuordnung und Restauration. Soziale Kräfte, Reformen und Reformpläne unter besonderer Berücksichtigung der Versicherungsanstalt Berlin (VAB)*, Франкфурт на Мајни 1982; исти писац, *Die „klassische Sozialversicherung“ in der Entscheidung: deutsche und alliierte Kräfte und Interessen vor und nach 1945*, u: *Zeitschrift für Sozialreform* 30, 1984. стр. 649–675, 730–745.
- 15 За историју немачког социјалног осигурања после 1945. године а посебно рентне реформе од 1957. године упор. темељну студију Hans Günter Hockerts-a, *Sozialpolitische Entscheidungen im Nachkriegsdeutschland. Alliierte und deutsche Sozialversicherungspolitik 1945–1957*, Штутгарт 1980.

- 16 Упор. Hugh Heclo, *Modern Social Politics in Britain and Sweden, From Relief to Income Maintenance*, New Haven/London 1974, стр. 258; V. George, *Social Security, Beveridge and after*, London 1968, стр. 228.
- 17 Упор. *Sozialbericht 1958* (Deutscher Bundestag, 3. Wahlperiode, Drucksache 568), стр. 22 и сл.
- 18 Преглед најважнијих социјалних закона од 1945. до краја шездесетих година дају Hans F. Zacher у уводу свога дела „*Sozialpolitik und Verfassung im ersten Jahrzehnt der Bundesrepublik Deutschland*“, Berlin 1980, стр. LXVI-C1m као и Jens Alber, Germany, у: Flora (издавач), *Growth to Limits*, књ. 4, стр. 254–291.
- 19 Упор. Zacher, *Das soziale Staatsziel*, стр. 1048–1052.
- 20 Упор. Ritter, *Sozialstaat*, стр. 172–174. За општу тенденцију увођења радних односа у домен права у западним индустријским земљама упор. даље Spiros Simitis, *Zur Verrechtlichung von Wirtschaft, Arbeit und sozialer Solidarität. Vergleichende Analysen*, Baden-Baden 1984, стр. 73–165.
- 21 *Süddeutsche Zeitung*, 18.5.1989, стр. 25. - Сви трошков рада по радном часу лежали су, са 34,22 ДМ само тик иза Швајцарске (34,35) а далеко испред Јапана (28,23), Сједињених Држава (24,58), Француске (23,14) и Велике Британије (20,21). Код узгредних трошкова наднице Савезна Република је лежала са великим одстојањем на челу свих земаља.
- 22 Проблемом флексибилизовања радног права у државама Европске Заједнице баве се чланци у свескама 3 и 4 годишта 1, 1986, часописа „*Zeitschrift für ausländischen und internationales Arbeits und Sozialrecht*“.
- 23 Упор. Hans Günter Hockerts, *Die Entwicklung vom Zweiten Weltkrieg bis zur Gegehwart*, у. Peter A. Köhler/Hans F. Zacher (издавач), *Beiträge zu Geschichte und aktueller Situation der Sozialversicherung. Colloquium des Max-Planck-Instituts für ausländisches und internationales Sozialrecht*, Berlin 1983, стр. 141–163.
- 24 Упор. Bernd Schulte, *Reformen der sozialen Sicherheit in West europa 1965–1980*, у: *Vierteqhahresschrift für Sozialrecht* 8, 1980, стр. 323–361, посебно стр. 358.
- 25 *International Labour Office Geneva, The Cost of Social Securityty. Twelfth International inquiry 1981-1983. Comparative table Geneva 1988*, стр. 69-75. Наводи процената односе се на Сједињене Државе за рачунску годину 1982/83, за друге земље на 1983. годину.
- 26 Bernhard Jansen *Die Grundlagen der Sozialpolitik im Vertragsrecht der EF* у: Hagen Lichtcaberg (издавач), *Sozialpolitik in der EG*, Baden-Baden 1986, стр. 9–15.
- 27 Текст државног уговора објављен у *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 15.5.1990.
- 28 Упор. Rudolf Kolb, *Bevölkerungsentwicklung und Auswirkungen auf die Rentenversicherung*, у: *Aus Politik und Zeitgeschichte. Прилог уз недељник „Das Parlament“*, Б 18/89 од 28.4.1989, стр., 33.